

KOSOVA TÜRK AĞIZLARINDA YAPIM EKLERİ

Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ*

Tarih boyunca savaş akımlarıyla Türk ulusu dünyanın çeşitli yönlerine girmiş, oralara yerleşmiş ve oralarda kendi kültürlerini sürdürerek genişletmişlerdir. Bu yerlerde karşılaştıkları diğer uluslarla her kültür alanında alışveriş yapmışlarsa da beş yüzyıl içinde genellikle kültür, gelenek ve görenekler gibi kendi öz dillerini de gerektiği kadar korumuşlardır. Dünyanın hangi memleketinde olursa olsun tüm doğubilimciler öteki türkoloji çalışmalarından başka son zamanlarda Türk ağızlarının derlemesi ve incelenmesine oldukça ilgi göstermektedir. Türkiye'de olduğu gibi Balkan yarımadasında da birçok Türk ağızları üzerinde derlemeler olmuş ve hatta bazı ağızlar ile ilgili bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar vasıtasıyla Balkanlarda Türk ağızlarının bölünmesi üzerine bir hayli ayrı fikir yürütmüşlerdir: İ. Berezin, İ. Kunos (Kunoş), D. Gacanov, T. Kowalski, N. K. Dimitriev. Fakat bu alanda ilk ciddi tetkiki Macar Türkologu Güla Németh yapmıştır. G. Németh Balkanlardaki Türk ağızlarını batı ve doğu olmak üzere iki gruba ayırır. Bu guruplara o, Batı Rumeli Türk ağızları grubu ve Doğu Rumeli Türk ağızları grubu adını verir. Onu ilgilendiren grup batı grubudur. Bu grubun özelliklerine göre de kriteriumlarını seçer. G. Németh'den sonra Doğu Rumeli ağızlarıyla, hele hele Yugoslavya'da konuşulan Türk ağızları ile J. Eckmann, G. Hazai, M. Mollova, O. Y. Nasteva, S. Kakut ve diğer doğubilimciler ilgilenmiş ve bilimsel çalışmalarıyla bu Türk ağızlarının özelliklerine değinmişlerdir. Fakat bu özelliklerine değinilen yazılar tek Makedonya'daki şehir ve köylere ait Türk ağızları idi.

Türkiye'de Tuncer Gülensoy tarafından yayımlanan "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler) (Kayseri 1993, 159 s.) adlı çalışmada, Rumeli ağızlarından (e ağızları), (Gakçı ağızları), (Prizren ağızı) ve (Kosova Mitroviçası, Vuçituri ve Ariştne) ağızlarının fonetiği üzerinde geniş şekilde durulmuş ve metinler verilmiştir.

Makedonya'nın kuzeyinde ve Sırbistan'ın güneyinde bulunan Kosova Eyaleti'nin birçok şehir ve köylerinde yaşayan Türkler de vardır. Bunlar da yüzyıllardır kendi ağızlarını olduğu gibi korumaktadırlar. Son zamanlarda bu ağızlarla da ilgili kimi doktora tezleri ve kimi bilimsel çalışmalar ve halk edebiyatı derlemeleri yapılmıştır. N. Hafiz "Prizren'de Türk Halk Edebiyatı

Metinleri ve Ağız Hususiyetleri", İ. Morina "Mamuşa Türk Ağızının Özellikleri" adlı doktora tezlerini verdiler. S. Yusuf ise son yıllarda "Prizren Türkçesi'nin Kimi Yabancı Öğeleri", "Prizren Türk Ağızında Cümle Kuruluşları" başlıklı yazılarıyla Prizren Türk ağızında birçok arkaizm ve lokalizmlerine varolduğunu açıklarken bol bol örnekler almış ve böylece bu ağızla gereken bilgiler vermiştir. S. Yusuf'dan sonra N. Hafiz da doktora tezinden başka "Prizren Türk Ağızının Özellikleri", "Pristine Türk Ağızının Özellikleri", "Kosova Mitroviçası, Gilân, Nobirda, Dobruçan ve Yanyevo Türk Ağızlarının Başlıca Özellikleri", "Kosova Türk Ağızlarında K > Ç ve G > C Ünsüz Değişimleri", "Kosova Türk Ağızlarına Arnavutça ve Sırpırvatça'nın Etkileri" gibi birkaç yazısıyla Kosova Türk ağızlarında "ince, ı" ve "kalın ı" ünsüzlerin, yarı ince â, î, ò, ù ünlüleri bulunduklarını (islâ < islâhı, patlâr < patlar, zıngırlâk < zırgırlak, harçlık < harçlık, kulüp < kulüp, yalı < yalı, pullı < pullu, alim < alıyorum, yollen < yolla ...), "ö" ünlüsünün hiç bulunmamasını ve onun yerine her zaman "ü" ünlüsünün geçtiğini (Umer < Ömer, çüpek < köpek, ... fakat: dert < dört, ...), Arapça ve Farsça'dan geçen kelimelerde bulunan uzun ünlülerin bu ağızda uzunluklarını koruyamadıklarını fakat gene kimi sözcüklerde iki ünlü arasında, "h, y, ayn" ünsüzlerin düşmeleri nedenleriyle bir ünlünün uzadığını açıklamaktadır. (ilik < iyilik, lâna < lahana, sât < sa'at ...) Gene ünsüzlerden Sırpırvat dilinin etkisiyle "c (ts)" ünsüzün kullanıldığı ve "K > Ç" ve "G > C" ünsüz değişimlerinin öteki Rumeli Türk ağızlarından ayrı bir özellik taşıdığını ileri sürmektedir. Bu ünsüz değişimleri Yugoslavya'da yalnız Kosova Türk ağızlarında oluşmaktadır. Makedon Türk ağızlarında ise yok denecek kadar azdır. Fakat çok ilginç bir şey varsa da bu ünsüz değişimlerinin Yugoslavya'da Sırpırvat ve Arnavut dillerine geçen Türk kelimeleri dışında Karadeniz ve Kerkük Türk ağızlarında da sık sık raslanan bir ünsüz değişimleri olmasıdır. Bu değişimler ince ünlüden önce gelen "k" ve "g"ler "ç" ve "c" ünsüzü olmaktadır. (kel < çel, çüpek < köpek, çişî < kişî...) (cebe < gebe, cül < gül, cüneş < güneş, cit- < git- ...)

Sözbilgisi bölümüne gelince Kosova Türk ağızlarında Türkiye Türkçesi dilbilgisine aykırı çok ilginç değişiklikler vardır. Bu değişiklikler kelime köklerinde olduğu gibi yapım ve çekim eklerinde de sayı bakımından oldukça çoktur. Bu özellikler de başlıca kimi ses düşmelerinden, kimi ses türetilmelerinden kimi ünlü veya ünsüz değişimlerinden Sırpırvatça veya Arnavutça gibi başka dillerden geçen veya eski şekli koruyan eklerden ileri gelmektedir. Konumuz Kosova Türk ağızlarında Çekim ve Yapım Ekleri olduğu için Kosova Türk ağızlarının tüm özelliklerini bir yana atarak bu ağızlarda kullanılan ekleri, yapım ve çekim ekleri diye ikiye bölerek örneklerle onların kullanılış şekillerini en kısa şekilde göstermeye çalışacağız.

Kosova Türk ağızlarına özgün ünlü uyumunun bir dereceye dek bulunmaması, sözbilgisi bölümünde görülen çekim eklerinde olduğu gibi kelimelere getirilen yapım eklerinde de aynen görülmektedir. Bu ağızlarda yapım ekleri genel Türkçe'de olduğu gibi zengindir. Yapım eklerinin kullanışlarını daha iyi göstermek için onları : A) Türkiye Türkçesinde Kullanılan Yapım Ekleri, B) Tek Kosova Türk Ağızlarında Kullanılan Yapım Ekleri, C)

* YUGOSLAVYA

Kosova Türk Ağzlarına Başka Dillerden Geçen Yapım Ekleri diye üçe ayırdıktan sonra bunları yeniden 1. İsimden İsim Türeten, 2. İsimden Fiil Türeten, 3. Fiilden İsim Türeten ve 4. Fiilden Fiil Türeten Ekler diye bölümlere ayırdık. Şimdi bu ekleri ayrı ayrı göstermeye ve örneklerini vermeye çalışalım.

A) Türkiye Türkçesinde Kullanılan Yapım Ekleri

1) İsimden İsim Türeten Ekler:

-ca, -ce:

Alaca, saraca, boğmaca, delice

-cak, -cek:

Yavrucak, oyuncak < oyuncak

-ci, -çi:

Bağeci < bahçeci, demirci, bûrekçi < börekçi, ekmekçi, işçi, çiftçi < çiftçi, gazeteci < gazeteci, teneçeci < tenekeci, dilci, tuzci, sobaci (odaci), boyacı, dogramaci < doğramacı, kapici, dovaci, yabancı, araci, çiraci, evci, dovaci, yalancı, şakacı, kavgacı, inatçı, bataklı, dalgacı, lişancı < nişancı, furunci, yolci, dedikodoci < dedikoducu, çiraci < kiracı, çemaneçi < kemaneci, sütçu, inatçı...

-cik, -cok, -cük:

Kapıcık < kapıcık (bir komşudan diğer bir komşuya geçmek için yapılan küçük kapı), hamamcık < hamamcık (eski evlerin hemen her odasında yapılmış küçük hamam), arpıcık, kabarcık, sabıcık, ufecik < ufacık, kızılçık, darıcık, azıcık, bademcık, küçücük, tomorcık, boncok, pürüncük...

-cin:

Bıldırcin, cüvercin < güvercin...

-dak, -dek:

Kıkırdak (Yağlı et parçaları eritildiği zaman tadana kalan yuvarlak darılar), fırlıdak < furıldak, çekirdek...

-dan, -den:

Baştan, arkadan, birazdan, soradan (sonradan), toptan yoktan, candan, üstten (üstten, hepten, yoktan, içinden, zından...

-daş, -taş:

Kardaş < karındaş (kardeş), bağdaş, yoldaş, boydaş, adaş < addaş, sırdaş, dındaş, boydaş, meslektaş, ayaktaş...

-a, -e:

Üne < öne, dıkine, tersine, yarına, hefteye < haftaya, yaza, kışa, ucuza, havaya, boşona < boşuna, aksına < aksine,

-aç, -eç:

Bakraç, anaç, babaç, topaç...

-ak, -ek:

Başak, kısarak...

-al, -el:

Çatal, cüzel < güzel < göze-l...

-an, en:

Oglan, kolan, sapan, tumen < tümen (Soyad olarak da kullanılmaktadır)...

-ari, -eri:

Yokari < yukarı, dışari < dışarı, içeri, ileri...

-i:

Biri, başkası, çimi, çoğı, hangisi, oborosi < öbürü, kaçınıcı, herbiri, birkaçı, hepsi < hepsi, çimisi < kimisi, birisi < biri, ceceleri, sabaları < sabahları, soraları < sonraları,

-ul:

Usul.

-ım:

Hanım.

-(i)msi:

Karamsi, yeşilimsi, mavimsi, sarımsi, beyazımsi, ekşimsi, acımsi...

-ın, -in, -ün, -on:

Yazın, kışın, kalın, üstün, boyon < boyun, odon < odun...

-ış, -oş, -uş, -üş:

cenış < geniş, maviş (sarışın, mavi gözlü), yokoş < yokuş, babuş, Aluş < Ali, Fatus < Fethiye, Meduş < Mediha.

-s, -is, -os, -us, -üs:

İçis < ikiz, boynos < boynuz, cüğüs < göğüz, kudus.

-çi, -ki

Şindiçi < şimdiki, evdeçi < evdeki, seninçi < seninki, benimçi < benimki, ünçeçi < önceki, soraçi < sonraki, sabaçi < sabahki, deminçi < deminki, yarınçi < yarınki, karşıçi < karşıki, bıldırçi < bıldırki

-le:

kumla < kumlak, layla < yayla, yaylak, kışla < kışlak (Bu son örneklerde "-lek" yapımekinden "k" ünsüzü düşmüştür)...

-lak, -lek:

Evlek, cümlek < gömlek < gönlek, işlek, gırlak < gırtlak, ıslak < ıslak, ablak, otlak, sulak, çıplak < çıplak, yamalak, patlak < patlak, toporlak < topurlak, batlak < bataklak...

-lama:

Yanlama, ortalama, çorlama < körleme...

-las:

Haylas < haylaz.

-li:

Her zaman "-li" şeklinde geçer: Anali, babali

irili ufaklı, tatlı tuzlu, büberli < biberli, seçerli < şekerli, kokoli < kokulu, sesli cüsterişli < gösterişli, korkoli < korkulu, çirli < kirli, anlayışlı, varlıklı, ufaklı, yelekli, lişanlı < nişanlı, cünülli < gönüllü, usli < uslu, < türli, çizli < çeyizli, sakli, belli, Evropalı < Avrupalı, Prizenli, Sarayevoli, çüli < köylü, kasabali, Osmanlı kîmetli < kıymetli, canli, hareçetli < hareketli, tutumli, dayanıklı, değerli < değerli, kanli, morli < morlu, nereli, orali, buralı, altli, üstli, alli, ballı-ballı, akıllı...

-lık, lik, -lok, -lök, -luk, lük:

Oldukça çok kullanılan bir ektir.

Çiçeklik, rubalık (elbiselik), çitaplık < kitaplık, sütçilik < sütçülük, ağızlık, dızlık, yazlık, bayramlık, kulaklık, ağızlık, cecelik < gecelik, evlilik, salatalık, celinlik < gelinlik, ondelik < ondalık, evlatlık, hazırlık, hediyeilik, samanlık (otluhane), Buzagılık, çiftlik, ormanlık, başlık, harçlık, yemişlik, mezarlık, ağaçlık, çayırılık, taşlık, fındıklık, bağlık, kayalık, azlık, titizlik, insanlık, analık, erçeklik < erkeklik, çifçilik, balıkçılık, imanlık, ağalık, müftülük, islalık < islâhlık (iyiyik), cüzellük < güzellik, seçerlik < şekerlik, üneşlik < güneşlik, kardaşlık, işçilik, cençlik < gençlik, tuzluk, sapunluk, Dutluk, Kumluk, Arnautluk < Arnavutluk, ucuzluk, çamurluk, kuşluk (öğlelik), çümürlük < kömürlük, cüzlük < gözlük, ümürlük < ömürlük, sügütlük < söğütlük, büklük < büyüklük, küçüklük, ünlük < önlük, tomluk < tohumluk, yollok, korkolok < korkuluk, odonlok < odunluk, yoklok, çocuklok < çocukluk, domozlok < domuzluk, bollok < bolluk, kolluk, horlok < horluk (ayıplık), otlok < otluk, zorlok < zorluk, doktorlok < doktorluk...

-man, -men:

Değirmen, cüçmen < göçmen, Türkmen, tumen < tümen, Karaman < Kahraman, kocaman, şişman...

-ra:

Sora < sonra

-sak, -sek:

Susak, kursak < kurusak, dirsek < tirsgek, bagırsak < bağarsak, aksak, sarımsak < sarmısak, yüksek...

-si:

Kumralısi, budalası, ersi, erkeksi, kadınsı, çocuksi-çocuksi...

-sis, -sis, -sos, -sus, -süs:

Anasız babasız, tatsız tussuz, ipsız sapsız, dilsiz, mitepsiz < mektebsiz, cansız, akılsız, çifsi < keyfsiz, kalemsiz, denksiz < dengsiz, arkadaşsız, paresiz, igbalsiz, kuvetsiz < kuvvetsiz, duygusuz, uygunsuz, hudutsuz, çüksüz < köksüz, ümütsüz < ömütsüz, üksüz < öksüz, yüssüz < yüzüz, sossos < soysuz, sonsos < sonsuz, tossos < tozsuz, yolsos < yolsuz...

-ti, -di:

Elti, pinti, cürüti < görüti, fıslıti, cügürdi < göğürtü...

2) İsimden Fiil Türeten Ekler:

-da, -te:

Aldatmak, aldanmak, tıkırdamak, fısıldamak, kımıldamak, istemek...

-a, -e:

Yaşamak, oynamak, benzetmek, cevşemek < gevşemek...

-al, -ul; -ül:

Sagılmak, asılmak, katılmak, sükülme-süçülme < sökülme, durulmak....

-an, -en:

Cücenmek < gücenmek, begenmek, utanmak, inanmak, osonmak < usanmak, cüvenmek < güvenmek, üşenmek, dilenmek, tıkanmak, igrenmek, koronmak, bulanmak, bunanmak, koronmak < korunmak, silinmek, bülünmek...

-ar, -er:

Agarmak, başarmak, savurmak (salmak), kararmak, kızarmak, sararmak, morarmak, becermek, cügermek < göğermek... Fakat bu "-er" yapım eki yerine bazı kelimelerde "-lan" eki alır: Yeşillenmek < yeşermek, tozlanmak (Tozarmak), yaşlanmak (yaşarmak).

-aş, -eş:

Savaşmak, ograşmak < uğraşmak, yaklaşmak (yanaşmak), kamaşmak, cüreşmek....

-at, -et:

Yaratmak cüzetmek < gözetmek, ügretmek, tüçetmek < töketmek... "-et" fiillerinin genç rakibi "-let" fiili de kullanılır düzeltmek (düzeltmek).

-i, -u, -ü, -c:

Kaşımak, taşımak, kurumak, çürümek, koromak-korumak, dokumak-dokumak...

-ük:

Cüzükme < gözükmek, gözünmek.... Bazı kelimelerde "-ik" eki yerine Kosova diyeleğinde "almak" ve "kalmak" yardımcı eylemleri kullanılır. Açolmak < aç-olmak (acıkmak), ceçkalmak < geç-kalmak (gecikmek)

-ümse:

Tek bir kelimede ve "-ümse" şeklinde geçer: Küçümsemek.

-ır, -ur, -ür:

Delirmek, belirmek, cüpmek, cütürmek, sümürmek...

-kır, -çür:

Hıçkırmak, haykırmak (şarkı, türkü söylemek), fıskırmak, kışkırmak, püşürmek...

-la, -le:

Anlamak, saklamak, taşlamak, sallamak, damlamak, paralamak < para-la-mak (yırtmak), zorlamak, tamamlamak, sızlamak, kokolamak < koku-la-mak (koklamak), anlamak-anlamak < anı-la-mak (anlamak), yumurtlamak < yumurta-la-mak, çatlamak, patlamak, horlamak (ayıplamak), vızlamak, parlamak, havlamak, yoklamak, saplamak, zıplamak, kullanmak, tuzlamak, bağlamak, sulamak, yavrilamak (yavrulamak), payçlamak, şişmanlamak, raslamak < rastlamak, sikilamak < sıkılamak, dinlemek, sülemek < söylemek, beklemek, bellemek, cizlemek, müjdelemek, inlemek < inilemek, beslemek, üflemek, cügürlemek < göğürlemek, eğlenmek, sepetlemek, çebelemek < birinin üzerine battaniyeyi atıp sopalamak, ignelemek, üğürtlemek, cenişlemek < genişlemek.

-lan, -lan, -len:

Yaylanmak, paralanmak, başlanmak, uslilanmak, ayaklanmak, dollanmak, hastalanmak, canlanmak, kurtlanmak, horozlanmak, domozlanmak, huysuzlanmak, evlenmek, kuvetlenmek < kuvvetlenmek, yiğitlenmek....

-laş, -leş:

Uzlaşmak, anlaşmak, şakalaşmak, tokalaşmak, halallaşmak < helallaşmak, sıklaşmak, süzleşmek, birleşmek, haberleşmek, meytüpleşmek < mektuplaşmak, dertleşmek, sertleşmek, sirekleşmek < seyrekleşmek, cüzelleşmek < güzelleşmek...

-ra, -re:

Kavramak, dogramak, davranmak, titremek, imrenmek, igrenmek...

-se:

Yelsemek, mühimsemek...

-si:

Bu yapım ekinden elde edilmiş kelimeler yok denecek kadar azdır. Benzerlik anlamında kullanılan bu iki fiil "-si" tek dönüşlü fiil çatı ekiyle uzatılmış olarak kullanılır. Eksilmek, tiksınmek.

3) Fiilden İsim Türeten Ekler:

-maca, -mece

Boğmaca < boğmaca, çekmece, bilmece, atmaca

-ca; -ce:

Düşünce, eglence, süpürce, ürümce < örümcek,

-di, -ti:

İmambayıldı, cecekondi < gecekondı, dedikodi < dedikodu, cügürdi,

çülbasti < gülbasti...

-dik:

Tandık < tanıdık, bildik...

-Dikçeş, dokçeş, tıkçeş:

Oldokçeş, cıttıkçeş, estikçeş...

-in, -in, -ün:

Yığın < yığın, yalın, celin < gelin, tütün, düğün, üren, düzen sogan <

soğan...

-a, -e, -i:

Ortaklaşa, sapa, cüre, üte, çevre... Bir de "-e" zarf fiil ekinin bir değişimi olan eski "-i" zarf-fiil eki de genel türkçede olduğu gibi Kosova diyeleğinde de bazı üremeler bırakır: Dâi < dahi, aşırı, karşı, ütüri, dolayı....

-acak, -ecek:

Otoracak (yer), olmayacak (iş), yakacak (şi), alacak verecek, içecek (su), sülenecek (süz) < söylenecek (söz), yeyecek içecek, gelecek cidecek, çekecek, ciyecek (eşya)....

-aç, -eç:

Tutaç, kıskaç (kıskaç), saraç, cümeç < gömeç, cüveç < güveç (gögeç),

dügeç...

-agi, -egi:

Buzagi, Kragi < kır+ağı (kırç), cüveyi < güveği...

-agan, -egen;

Yatagan, olagan, cezegen < gezegen...

-k, -ak, -ek:

İdrak, ograk < uğrak, otrak < otur-ak, kaçak, kurak, orak < orgak, kapak < kapgak, yaprak < yapurgak, korkak, durak, batlak < bataak, konak, sancak, bıçak < bıçak, saçak, başak, sarımsak, yatak, dokonak < dokunak, tırnak, emek, çürek < kürek < kürgek, eşek < eşgek, dünek, ürçek < ürkek, dernek (cemiyet)

-m:

Ortam

-amak:

Basamak (merdiven), kaçamak.

-an, -en:

Akan, dogan < doğan (yırtıcı kuş), ayran < ayır-an (çökelek), kıran, kapan, kazan < kazgan, siçan, tapşan, yalan, yaradan, yere bakan can yakan....

-enek:

Celenek-cürenek < gelenek-görenek, degenek (deynek)

-er:

Tüm üleştirme sayıları: birer, içişer < ikişer, üçer, derder < dörder, beşer, altışar, yedişer, seçizer < sekizer, dokozer < dokuzar, oner < onar....

-arak, -erek:

Bu ekle tek zarflar elde edilmektedir: Alarak, bakarak, koşarak, bağırarak, cikleerek, cülerek < gülerek, bilmeyerek, sevinerek...

-are:

Tekbir örneği vardır: Soytare.

-a, -ga, -ge, -ce, -ka, -ke:

Dalga < talgag, yumurta < yumurtga, damga < tamga, yonga < yorgan < yarıga, yufka < yuwga, çafka < çavga karga (SH.: Çafka), karga < kawga (saksagan, Fars.:gavgâ) şiringa, kaburga, omorga < omurga < onurga, ince, cülce < gölge < kölge, üfke < öfke, bülge < bölge, çerge, çekirge, süpürce < süpürge...

-gaç, -geç:

utangaç, sızgeç < süzgeç < sözgeç.

-gan, -gen, -kan, -ken:

Yelçen < yelken, sıkılğan, utangan, sokolğan < sokulğan, ısırgan, saldırgan, çalışkan, unutkan, konoşkan < konuşkan, üçgen....

-gi, -gü, -ki:

Burgi, çalgi, sürgi, silgi, sargi, dergi, sizgi < süzgi, yaygi, bilegi, kaşagi, süngi, ürgi < örgü, çizgi, saygi, bilgi, duygi, sorgi, kragi < kır-ağı, çüski, atkı, bıçki, baski (çivi), içki...

-gün, -gin, -gon, -gun, -gün, -kın, -kin, -kun, -kün:

Dalgıç, aygın baygın, dargın, yangın, salgın, kırgın, dizgin, yaygın, kızgın, azgın, cergin, çeskin, taşkın, çeçkin, pişkin, bitkin, seçkin, çapkın, şaşkin, uygun, durgun, tutkun, vurgun, uçkun, yorgon, olgon, bozgon, soygon, üzgün, düşkün, sürgün, düzgün...

-i:

doli, üli, sıki, duri, şaşı, yapı çati, çizi, dizi, yazi, kapi süri, çeki, sayi, dogi, bati, koki, ülçi, ürti, korki egri < eg-ir-i, ağri < ağrı < ağrı-g, isi, sivri, aci, ari

-ıci, -oci, -uci, -üci:

satıcı, dikici, bakıcı, yazıcı, çesici, yıkıcı, arayıcı, dilinci < dilenci, yeyici < yiyici, binici, atıcı, cezici, kırıcı, yırtıcı, oyalayıcı, karıştırıcı, alıcı, cezici, kalıcı, yakıcı, altatıvi, celin alıcı, odon yarıcı, diş çıkarıcı, can sıkıcı, okoyoci, koşoci, yoroci, vuruci, arabuluci, arabozoci, sürücü, yüzücü, üzücü < özücü....

-iç, -iç:

Kılıç, çekic, çerpiç.

-ak, -ek, -ik, -ik, -ok, -uk, -ük:

Oynak, patlak, bunak, ıslak < ıslak, işlek, cevşek, batık, yatık, pişık, binik, çizik, çesik, çatık, ezık, kırık, açık, yanık, bitık, basık, yırtık, çarpık, kabarık, karışık, değışik, dolaşık, alışık, bulanık, oyanık < uyanık, dağılık, karmaşık, sapık, şımarık < şımarık, yarık, kırık, bulaşık, ilişık, sarık, katık, becerik, yakışık, sarmaşık, kazık, eksik, delik, cemik, ilik, çirpik, kaşık, beşik, kaik < kayık, donok < donuk, bozok, koukok < kovkok < kalkık, kopok < kopuk, topok < topuk, tutuk, buruşuk, sauruk-savuruk, kauruk-kavruk < kavuruk, uyuşuk, apuşuk < apışık, kuyruk, yapuşuk < yapışık, büyük, çüzük, sürtük, bülük < bölük, üksürük, çürük,

Böbrek, direk, dalak kulak, kıkırdak, tuzak bilek, çilek, elek, konak sokak...

-il, -ol:

Çakıl, ogol < oğul...

-(i)li, -(ü)li; oli:

Kapalı, tıkalı, düşeli, dayalı, ekli, dikili, takılı, serili, dizali, sarılı, sayılı, serpilı, çevrili, dizalı, sayılı, çevrili, yazılı, kokoli < kukulu, kurulu, sürüli, büküli, , ürtüli, cümüli, ülçüli < ölçülü, bagli (bağlanmış), topli (toplanmış), sapli (saplanmış), ütülü (ütülenmiş), çilitli (kilitlenmiş)....

-m, -im, -im, -um, -üm:

Sağlam, sayım, yarım, tıklım, adım, kısım, takım, biçim, çalım, yalım, kaldırım, yıldırım, bakım, tutum, eçim-ekim, seçim, çesim, dilim, yutkun < yudum, dogom < doğum, (bağ) bozomi < (bağ) bozumu, doyumlok < doyumluk, saukum < savkum < salkım, uçurum, sütürüm < kötürüm, kuyumci, pürüncük < pürümcük, ürümce < örümcek, ülüm, dünüm < dönüm, bülüm < bölüm, düğüm.

-ç:

Kazanç, inanç, osanç, kıskanç, igrenç, basınç, sevinç, korkonç < korkunç, üdünc < ödünç, cülünç < gülünç....

-ti:

Bulanti, toplanti, baglanti, igrenti, akıntı, sıkıntı, çesinti, çarpıntı, sülenti < söyleri, sarsıntı, cezinti < gezinti, silkinti, kırıntı, kıvrıntı, yıkıntı, kaşinti, şıfrinti, kusuntı, kuruntı, uyuntı, bozontı, koşontı, cülünti, cüzünti, dükünti, üçünti...

-ar, -er, -ır, -or, -ur, -ür:

Uçar, kaçır, yakar, kokar, ceçer < geçer, değer, benzer, cüler, ceçer, yazar, okor, celır.

-ır, -ir, -or, -ur, -ür:

Çadır, kısır, çakır, demir, bakır, çukur, çümür < kömür, şamur, süfür < sufür.

-aş, -eş, -ış, -iş, -oş, -uş, -üş:

Savaş, dolaş, oynaş, oğraş, talaş (tahta, odun doğrama parçaları), cüreş, pereş (çalı), alkış, dalış, kalkış, bakış, satış, alış veriş, atış, çıkış, yağış, dikış, emiş, biniş, yangış < yanış, cüsteriş, aldırış, anlayış, itiş, yarış, barış, değış, taniş, yokoş < yokuş, dogoş < doğuş, bogoş < boğuş, uçuş, vuruş, kapuş, cülüş, yürüyüş, düğüş < dövüş,...

-et, -it, -ot, -ut, -üt:

ceçit < geçit, çeşit, yogort, ümüt < umut, ügüt < öğüt ...

-s, -is, -os, -us, -üs:

Tıkıs < tıkız, semis < semiz, muz, yaus < yavuz, kudus < kuduz ...

Citma < gitme, cürma < görme, etma < etme, verma < verme, üpma < öpme, düşma, koukma-kovkma < kalkma, çikma, enma < inme, düşünma, korkma, anlama, beklema, dolma, sarma, akıtma, otartma, dondorma, saurma-savurma, kavurma, haşlama, kızartma, kapama yanısı, tuzlama, pastırma, yazma (boğaz ağırları için yazılanhamaylı-muska), basma(ştof-kumaş), kırma, yapma, çeşma, dükma, takma, işlema, kaplama, ellema, uydurma, depşırma < devşirme, serpmma, yapuşturma, anadan dogma, babadan kalma, cül daldırma, burma, beslema, tutma, yaklaşma < yakın-laş-ma (yanaşma), kapatma, yarma, kazma, sündürme < sundurma, çizme, dokoma, düğme, uçurtma, sıtma < ısıtma (üşütme hastalığı), dolama, koşma, taşlama, saçma, bağlama, donanma, düşeme.

-mace, -mece:

Bulmaca, bogmaca, bilmece. çekmece ...

-maç:

Sığirtmaç, yırtmaç.

-mak, -mek:

Atmak, vurmak, koumak-kovmak, dolmak, kaymak, çakmak, parmak, ırmak, oymak, celmek, ütme, ülmek, demek, ilmek, yemek, ekmek ...

-mas, -mes:

Çıkmas(yol), yılmas, şaşmas, yaramas, utanmas, petmes < pekmez, olorolmaz, biler bilmes ...

-mazlık, -mezlik:

Duymazlık, anlamazlık, doymazlık, utanmazlık, anlamamazlık, cürmezlik, dinlemezlik, cürmemezlik, bilmemezlik ...

-mık, -muk:

İlmik, karamuk.

-miş:

Celmiş ceçmiş < gelmiş geçmiş, okomış < okumuş (adam), pişmiş (pite), yanmış, donmuş, boşanmış, yetişmiş, cümülmüş < gömülmüş, ermiş, okomış, Durmuş ...

-nas:

Tıknas.

-ti:

morartı, cügerti < göğerti.

4) Fiilden Fiil Türeten Ekler

-der:

Cündermek < göndermek, cüstermek < göstermek ...

-dur, -dur, -dür, -tur, -tor, -tur:

Kaldırmak, saldırmak, bastırmak, çıldırmak, aldırmaq, daldırmak, saldırmak, çaldırmak, sezirmek, ezdirmek, bildirmek, saydırmak, endirmek, kandırmak, oyandırmak, dolandırmak, durdurmak, sevdirmek, bulundurmak, öldürmek, düşündürmek, cetirmek, çestirmek, kaptırmak, çektirmek, ulaştırmak, yakıştırmak, karşılaştırmak, otormak < oturmak, sordormak, tutturmak, kapuşturmak, düktürmek, süktürmek, üptürmek ...

-a, -e:

Dadanmak, tıkamak, kapamak, çaukamak-çavkamak < çalkamak.

-ala, -ele:

Kovalamak, kakalamak, tepelemek (birinin tepesine vurmak), eşelemek.

-kun:

Yutkunmak.

-i, -ü:

Kazımak.

-ç, -k:

Ürçmek < ürçmek (ürkmek), korkmak < korku-k-mak, kırmak < kır-k-mak (?).

-il, -ol, -ul, -ül:

Çekilmek, kapılmak, atılmak, sıkılmak, katılmak, ayılmak, bayılmak, dağılmak, yorulmak, sokolmak, kurtulmak, üzülme.

-ümse:

Cülümsemek < gülümsemek ...

-n, -en, -an, -ın, -on, -un, -ün:

Yikanmak < yıkanmak, hazırlanmak, aramak, kazanmak, inanmak, dadanmak, kazınmak, çekinmek, sezinmek, dikinmek, kaşınmak, silkinmek, yapınmak, edinmek, ciyinmek < giyinmek, dikinmek-diçinmek < dikinmek, cezinmek < gezinmek, brakınmak < bırakınmak, kaşınmak, sığınmak, soyonmak < soyunmak, korunmak < korunmak, doyonmak < doyunmak, dokonmak < dokunmak, uçunmak, düğünmek < dövünmek, ürtünmek < örtünmek, düşünmek, sürünmek, utan-, inan-, dükünmek < dökünmek, cüven- < güven-, üşen-, sorou- < sorunmak, dolan- ...

-r, -ır, -or-, -ur, -ür:

Şişirmek, ceçirmek < geçirmek, kaçırmaq, batırmak, bitirmek, artırmak, şaşırmaq, egirmek, cemirmek-çemirmek < kemirmek, devirmek,

çevirmek, ayırmak, doyormak < doyurmak, dogormak < doğurmak, yogormak < yoğurmak, uçurmak, savurmak, düşürmek, sümürmek...

-ş, -aş, -eş, -ış, -os-, -us-, -üş-:

Çarpışmak-çarpuşmak, sevişmek, atışmak, çekişmek, bagrışmak, celişmek < gelişmek, kızışmak, kıvrışmak, yatışmak, çalışmak, çirışmek, koukoşmak-kovkoşmak < kalkışmak, değışmek, çıkışmak < çıkışmak, yetişmek, ilişmek, barışmak, yatışmak, bekleşmek, anlaşımak, kaynaşmak, aglaşmak, dolaşmak (gezinmek), < konuşmak, koşoşmak < koşuşmak, kokoşmak < kokuşmak, vuruşmak, buluşmak, kapuşmak < kapışmak (kavga et-), uyuşmak, (h)uşuşmak < uşuşmek, buruşmak, tutuşmak apuşmak < apışmak, yapuşmak < yapışmak, kovoşmak < kovuşmak...

-tır-, -tor-, -tur-, -tür-:

Çekiştirmek < çekiştirmek, itıştırmak < itıştırmek, atıştırmak, kırıştırmak, araştırmak, ilıştırmek < ilıştırmek, sokoştormak < sokuşturmak, soroştormak < soruşturmak, kovoşturmak < kovuşturmak, büküştırmek ...

-t, -it-, -ot-, -ut-, -üt-:

Eritmek, akıtmak, sarkıtmak, dağıtmak, ısıtmak, aldatmak, yırtmak < yırtmak, korkotmak < korkutmak, korotmak < korutmak, unutmak, üşütmek, ürtmek < ürütmek...

-y-:

Kuymak < ko-y-mak (koymak), saymak < sa-y-mak, doymak < do-y-mak

-z-:

Semis, emzirmek < em-iz-ir-mek

-mala-:

Tırmalamak.

-na-, -ne-:

Kaynamak, esnemek < es-in-e-mek.

B) Yalnız Kosova Ağzlarında Kullanılan Türkçe Yapım Ekleri:

1) İsimden İsim Türeten Ekler:

-pal:

Hampal < ham - pal (iri, biçimsiz kimse), dişpal < diş - pal (dişsiz veya dişleri biçimsiz olan kimse).

-şal:

Şapşal < şap-sal (aptal)

-lan:

Şuklan < şuk-lân (aptal, enayi).

-uş:

Bu yapım eki "sevimli" anlamını taşımaktadır. Daha çok Özel isimlerde kullanılmaktadır. Bu eki alan özel isimler kısaltılarak yani, özel adın ilk hecesine eklenerek söylenir: Meduş < Mediha, sevimli Mediha), Saluş < sevimli Salih), Fatush (Fahriye), Fetuş (ka) (Fethiyye), babuş < sevimle baba).

C) Kosova Türk Ağzlarına Başka Dillerden Geçen Yapım Ekleri:

1) İsimden İsim Türeten Ekler:

Bu eklerle kullanılan kelimelerin hemen hepsi Sırphırvat dilinden geçen Sırphırvat veya Türk kelimeleridir:

-a:

Unuka < unuk-a (torun).

-ka:

Cinka < cin-ka (küçük tavuk ve horoz cinsi), bubakça < buba-ç-ka (böcek), koysika < komşu-ka (komşu kadını), tiška < tiş-ka (ağaç dallarının en küçük kısmı, çırpı), kučka (dişi köpek), kırvačka (kolučka), šotka (ördek), cička (kıvılcım), bučka (yayık), piska (çığlık), skačka (çekirge), boboka (korkuluk), pufka (yumuşak ve bastırıldığı zaman patırtı yapan ve toz çıkaran ve kırlarda bulunan cisim)...

Bu ekle birkaç sıfat da elde edilmektedir: Bulutka (tatsız, lezzetsiz), çürteška (gabi, anlayışsız, bilmez), çüleška (köylü kadını gibi), katileška (katil, katilce çocuğunu döven kadın gibi), dulavečka (dul kadın, dul gibi hareket eden kadın)...

-itsa:

Kotlenitsa (küp), saynitsa (kızak), teslitsa (küçük kazma), kınavtsa (önlük), kuturitsa (götürü)...

Son zamanlarda bu eki almış kelimeler Sırphırvat dilinde kullanıldığı şekilde Kosova Türk ağzlarına aktarılmaktadır: Çačkalitsa (kürdan), stanitsa (istasyon)...

-o:

Bu ekin Sırphırvat dilinin lokatif eki olduğu öne sürülmektedir: Šiško (şişman), gırbo (kamburlu), čopo (aksak, topal), babo (dede)...

Arnavut dilindi alınan bazı kelimelerde de bu ek görülmektedir: Šurlo (sağır), ločko (çok sevimli, candan sevilen)...

Bazı Türk kelimelerinde de bu ek sevilerek kullanılmaktadır: Şašo (şası), şako (çok şaki olan, aptal olan), kikro (küçük, yuvarlak kalıntılar), trumbo (şişman ve küçük olan şey), tulo (şişman, etleri, yağları çok bulunan insan)...

Bu en özel adlarda da oldukça kullanılır. Bu ekle kullanılan hemen bütün özel adlar kısaltılarak söylenmektedir: Sulo (Süleyman), Abo (Abiddin), Salo (Salaydin), Nemo (Nermin), Bedo (Bediha), Medo (Mediha), Fato (Fatime), Sano (Saniye)...

KAYNAKÇA

- BOEV, Emil, "Bulgaristan Türk Ağzlarında İçses Konson Benzeşmesi", *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara, 1975, s. 215-228
- DEDOVIC, Suzana, "Fonetske karakteristike mitrovackog govora", *Zbornik Filolosog fakulteta u Pristini, knjiga II*, Pristina 1993, s. 111-134
- DEDOVIC, Suzana, "Morfoloske karakteristike mitrovackog turskog govora", *Casopis za drustvene nauke*, Pristina, 1994, s. 85-89
- ECKMANN, János, "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", T.D.A.V. Ankara 1960, s.189-204
- ECKMANN, János, "Kumova (Makedonya) Türk Ağzı", *Nemet Armağanı*, Ankara, 1962, s. 111-144
- ELÇİN, Şükri, "Florina Ağzı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1-2, Ankara, 1964, s. 244-255
- GÜLENSOY, Tuncer, "Rumeli Ağzlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme - Bibliyografya - Metinler)", *Kayseri* 1993, 159 s.
- HAFIZ, Nimetullah, "Kosova Mitroviçasi, Vulçitrin ve Priştine Türk Ağzlarının Başlıca Özellikleri", *Çevren*, 1-2, Priştine, Mart-Haziran 1979, s. 75-91
- HAFIZ, Nimetullah, "Kosova Türk Ağzlarında "k > ç" ve "g > c" Ünsüz Değişimleri, V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, Eylül 1985, Tebliğler, Türk Dili, Cilt 1: s. 127-129
- HAFIZ, Nimetullah, "Priştine Ağzının Özellikleri", *"Uluslararası Yunus Emre, Nasrettin Hoca, Karamanoğlu Mehmet Bey ve Türk Dili Semineri Bildirileri*, 10-12 Haziran 1977, Konya 1977, s.239-265.
- HAFIZ, Nimetullah, "Prizren'de Türk Halk Edebiyatı Metinleri ve Ağzı Hususiyetleri (Doktora Tezi), İstanbul, 1975.
- HAFIZ, Nimetullah, "Specificnosti prizrenskog turskog govora", *Pirilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 27, Sarajevo, 1977, s. 61-100
- HAFIZ, Nimetullah, "Uticaj srpskohrvatskog i albanskog jezika na turske govore na Kosovu", *Jezik i praksa*, 1-2, Pristina, 1986, s. 77-85.
- HAFIZ, Nimetullah, - KELMENDI, Hasan, "Jedan osvrt na turskesufikseu albanskom jeziku", *Uporedno jezikoslovlje*, Ljubljana, 1989, s. 245-249.
- HAZAI, Georgy, "Beiträge zu einigen Problemen der Lehnwörterforschung inden osmanischen-türkischen Mundarten des Balkans", *AOH XVIII*, Budapest 1965, s.183-190.
- HAZAI, Georgy, "Beiträge Zur Kenntnis der Türkischer Mundarten Mazedoniens", *RO XXII*, 1960, s. 83-100.
- HAZAI, Georgy, *Kurze Einführung in das Studium der Türkischen Sprache*, Akademin Kiado, Budapest, 1978.

- KAKUK, Suzanne, "Le dialecte Turc d'Ohrid en Macedoine" *Acte Orientalia Akademia e scienta Hungarica*, Tomus XXVI, 2-3, Budapest, 1972, s. 227-282.
- KRASNIÇ, Ayten, "İpek Türk Ağzıyla Söylenen Maniler ve Bazı Ağız Özellikleri", *Çevren*, 51, Priştine, 1986, s.117-122.
- MOLLAVA, Mefküre, "Balkanlarda Türk Ağzıları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, Ankara, 1973-74, s. 357-414.
- MOLLAVA, Mefküre, "L'arler Turc de Florina", *BE XIII*, 1 Sofua, 1968, s. 95-127.
- MORİNA, İrfan, "Mamuşa Ağzının Fonetik Özellikleri", *Çevren*, 49, Priştine, 1985, s. 23-32.
- MORİNA, İrfan, *Mamuşa Türk Halk Ağzı Üzerinde Dil Araştırması* (Doktor Tezi), İstanbul, 1985.
- NASTEVA, Olivera Jasar, "Turskiot govo vo gostivarskiot kraj", *Zbornik za Gostivar, Gostivür*, 1970, s. 269-306.
- NASTEVA, Olivera Jasar, "Turskite Leksicki elementi vo Makedonskiot jazik" *Gzb. 15, Skopje*, 1963 s. 409-412
- NASTEVA, Olivera Jasar, "Za nekoj fonoloski izmeni ve govorot na turkskoto naselenie ve gostivarsko", *GZb. 21, Skopje*, 1969, s. 237-244.
- NEMETH, Janos, *Die Türken von Vidin, Sprache, Folklore, Religion*, Budapest, 1956.
- NEMETH, Janos, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgaries*, Sofia, 1956.
- JUSUF, Sureja, *Prizrenski turki govor*, Pristina, 1987.

BAHŞI ve OZAN-ÂŞIK MÜNASEBETLERİNİN TARİHİ ÖZELLİĞİ*

Prof. Dr. Meherrem GASIMLI**

Kam: Şaman sistemine bağlı olan ve bu sistemin diğer taşıyıcılarına nispeten daha uzun bir zaman diliminde faaliyet gösteren bahşılardan Türk etnik medenî sisteminin gelişmesinde, o sıradan da âşık sanatının teşekkülünde önemli yeri vardır. Türkistan, Çin-Uygur ve Ural boyu gibi geniş coğrafi-etnik Türk bölgelerinde kam: şamanın ananevi fonksiyonunu rasyonel orijinallikler ve tarihî yenileşmelerle devam ettiren bahşılar, eski Türk medeniyetinin esas taşıyıcı ve koruyucularından biridir. Derin mitolojik köklere malik eski merasim ve ayinlerin, böylelikle de söz, musiki ve raks sanatlarının gösterilen coğrafi arazilerdeki doğuş ve gelişmesinde onların asırlarca süren faaliyetlerini devam ettirici merkezî damar rolü oynamıştır. "Bahşılar en eski devirlerde musiki ile sihir yapan, şiirler terennüm eden, gaipen haber veren, hekimlik eden kamlar idi."¹ "Bahşı" adı altında toplanan bu çok yönlü faaliyetin sonucudur ki, orta asırlara kadar Türkistan hakanları kendi salnâmecî ve katiplerine de "bahşı" diyorlardı². Uygurlar'da savadlı (bilgili) adama "bahşı" adı veriliirdi³. Muhtelif şarkşinas W. Barthold "Bahşı" sözünün "katip, cerrah, devlet memuru, din adamı, cadugâr, sihirbaz-tabip, halk nağmekârı-musikicisi, tayfa aksakallı, her şeyden haberdar olan malûmatlı, savadlı adam vs." tarihî kaynakları ve Türk lehçelerinkelime hazinesini araştırarak görkemli anlamlarını muayyenleştirmiştir ki, bu da bahşının kam ile eşitliği teşkil ettiğini açık bir şekilde gösterir⁴. "Bahşı" kelimesinin Türk lehçelerinde "bahsı", "bahsa", "faksa", "faksı", "bahşı" gibi varyantları kullanılmıştır. Bu ada, eski Türk dünyasının (arazi ve topluluğunun) komşusu olan merkezî Asya halklarının bazılarında da tesadüf edilmektedir. Bu cümleden olarak, Kore ve Tayvan'da da "paksi", "baksi" adları kor kam: şaman mazmununu aks ettirir⁵. Tekçe addaki benzerliğe göre değil, merasim icrasındaki uygunluklara göre de sözü edilen araziye tarihte güçlü Türk tesirinin olduğunun söylemek mümkündür. "Paksi" sözünün kor kam: şamanı anlamı vermesine gelince demeliyiz ki, bu, ilkin

* . Bu makâlenin orjinal adı "Baxşı ve Ozan-Aşık Garşılığlı Münasibetlerinin Tarihi Sipesifikası" şeklinde olup, Arş. Gör. Bayram Durbilmez tarafından önce Kril harflerinden Lâtin harflerine aktarılmış, sonra da Azerî Türkçesinden kısmen Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir.

** . Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi., Nizami adına Edebiyat Enstitüsü Başkan Yardımcısı

1 . F. Köprülü; *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, s. 68.

2 . W. Barthold; *Soçineniya*, C. I., Moskova, 1963, s. 99.

3 . Ç. Valihanov; *Sobranie Soçineniya*, C. IV., Alma-Ata, 1984, s. 52.

4 . W. Barthold; *Soçineniya*, C. IV, Moskova., 1968, s. 501.

5 . Simvolika kultov i pitulov narodov zarubejnoj Azii, Moskova, 1980, s. 27.